

प्रास्ताविक:

भारतीय कथासाहित्याचे भांडार विशाल, समृद्ध आणि संपन्न आहे. याचे कारण भारतातील लोककथेची समृद्ध आणि संपन्न परंपरा हे आहे. भारतीय कथा साहित्याचा मूलस्रोत लोककथांतच आढळतो. लोककथांतूनच भारतीय कथा साहित्याला विविध धुमारे फुटत गेले. रामायण, महाभारत, पुराणसाहित्य, अभिजात संस्कृतमधील कथा साहित्याचा उगम लोककथांच्या भारतीय परंपरेतूनच झाला असे म्हणता येते. भारतीय कथा साहित्याच्या वाटचालीत व विकासात लोककथांचे महत्त्वाचे योगदान आहे.

लोककथांचा अभ्यास हा लोकजीवन, लोकसंस्कृती व कथा साहित्याचा दृष्टीने महत्त्वाचा ठरतो. लोककथांतून लोकमानसाचा व लोकजीवनाचा अविष्कार घडत असल्याने लोकमनाचे व लोकजीवनाचे विविध पैलू लोककथांच्या अभ्यासातून उलगडता येऊ शकतात.

लोककथा म्हणजे प्राचीन काळापासून लोकजीवनात मौखिकरूपाने प्रचलित असलेल्या लोककथांचा उगम प्राचीनकाळात लोकमानसात होऊन मौखिक परंपरेने लोककथांचा हा प्रवाह अखंडपणे प्रवाहित राहिलेला आहे. बदलत्या काळाप्रमाणे, लोकजीवनाप्रमाणे लोककथेत परिवर्तन होत आले तरी त्यात लोककथेचा मूळ गाभा मात्र कायम राहिलेला आहे. पुराणकथा किंवा दैवतकथा, अद्भुतकथा किंवा परीकथा, प्राणीकथा किंवा बोधकथा, दंतकथा किंवा आख्यायिका, चातुर्यकथा, मूर्खकथा, हास्यकथा, वीरकथा किंवा पराक्रमकथा दैवाच्या-नशिबाच्या कथा, वन्य जमातीच्या कथा अशा विविध प्रकारच्या लोककथा आपल्या विविध वैशिष्ट्यांनी लोकजीवनाला आनंदाचा, रंजनाचा प्रत्यय देत प्रचलित राहिलेल्या आहेत. या एकूणच लोककथांचे दोन प्रमुख विभाग केले जातात. एक मनोरंजनप्रधान लोककथा व दोन बोधपर, उपदेशपर लोककथा.

लोककथांच्या अभ्यासाचे प्रयत्न भारतीय तसेच जागतिक स्तरावर झालेले आहेत. काही अभ्यासकांच्या मते, लोककथांची मूळ जन्मभूमी भारत हीच आहे. लोककथांचा उगम आदिमकाळापासून होऊन वेदकाल,

रामायण, महाभारत, पुराणकाळात लोककथा विकसित झाली व परिभ्रमण करीत लोककथा जगातल्या इतर देशात गेल्या असे अभ्यासक मानतात. लोककथांच्या वर्गीकरणाचेही प्रयत्न भारतीय तसेच पाश्चिमात्य अभ्यासकांनी करून लोककथांच्या विविध वैशिष्ट्यांवर प्रकाश टाकलेला असतो.

पुराणकथा आणि लोककथा हा आदिमकाळातील मानवाचा मौखिक रूपातील शब्दाविष्कार आहे. या दोन्ही प्रकारच्या कथातून 'गोष्टी'च्या माध्यमातून लोकांशी संवाद साधला जातो. कथात्मक शैलीतून 'काही एक' सांगितले जाते, पण कथांचा आधार मात्र वेगवेगळा असतो. पुराणकथा या प्राचीनतम कथा असल्याने अन्य लोककथांनी आपली पोषणद्रव्ये पुराणकथातूनच प्राप्त केलेली असल्याचे दिसून येते. पुराणकथातून सृष्टीची उत्पत्ती, सृष्टी व्यवहार, निसर्ग तत्वे, निसर्गातील घटक यांचे स्पष्टीकरण तसेच देव-देवतांची वर्णने केलेली आहेत. पुराणकथांचा हेतू केवळ मनोरंजनाचा नसून त्यातून सृष्टी व्यवहाराचे ज्ञान देणे, धर्मतत्वे उलगडून दाखवणे हा असतो. या कथाभोवती दिव्यतेचे, अलौकिकतेचे बलय निर्माण झालेले असते. लोकात धर्मश्रद्धा जागृत ठेवण्याचे कार्य पुराणकथा करीत आलेल्या आहेत. तर लोककथा मनोरंजनाचा आनंद लोकांना देण्याचे कार्य करीत आलेल्या आहेत. पुराण कथातील व्यक्ती आणि घटना प्रसंग सत्य असल्याचा लोकविश्वास आहे तर लोककथा पूर्णतः काल्पनिक मानल्या जातात. पुराणकथात धार्मिकतेला महत्व असते तर लोककथात धार्मिकता असावीच असे नाही.

निष्कर्ष:

१. लोककथांची भारतीय परंपरा समृद्ध आणि संपन्न आहे.
२. लोककथा म्हणजे प्राचीन काळापासून लोकजीवनात मौखिक रूपात प्रचलित असलेली गोष्ट किंवा कहाणी होय.
३. लोककथांची व्याप्ती व्यापक आहे. लोककथा सर्वसंचारी आहेत.
४. निसर्गतत्वांचे निरूपण पुराण कथातून केलेले असते.

५. भिन्न भिन्न संस्कृतीप्रमाणे मूळ कल्पनाबंधाला अनेक पर्याय निर्माण होतात. पण त्यातही मूळ कल्पना बंधाचा अर्थ कायम राहतो.
६. भारतातील लोककथातील कल्पनाबंधाचे अन्य देशातील लोककथातील कल्पनाबंधाशी साम्य असलेल्या लोककथाही उपलब्ध झालेल्या आहेत.
७. कथातील कल्पनाबंधाचा स्वीकार करून अन्य लोककथाची रचना पहावयास मिळते व दुसरे कारण म्हणजे सर्व प्रकारच्या लोककथात घडणारे अभिसरण होय.
८. पुराणकथा हा लोककथांचा प्रकार असल्याने लोककथांचे काही विशेष पुराणकथेत असणे स्वाभाविक आहे.
९. पुराणकथांना असलेले धर्मकथेचे रूप, दिव्यतेचे बल व धर्मश्रद्धा, पुराणकथा निर्मितीमागील धार्मिक हेतू व पुराणकथातील आशय इत्यादी वैशिष्ट्यांमुळे पुराणकथा या अन्य लोककथेपेक्षा आपले एक वेगळेपण दर्शवितात.
१०. पुराणकथातील कल्पनाबंध व लोककथातील कल्पनाबंध यात फरक आणि भेदही दिसून येतो.

डॉ. विद्या रत्नाकर पाटील